

A. Sajti Enikő

A magyarok elleni partizán megtorlás a Délvidéken

A történetírás eredményei és kérdőjelei

Fernand Braudel², a francia Annales-iskola nagyhatású történetírója szerint a történelem, amely messziről indult és a maga nyhe cikcakkjaival mélyen belenyúlik a jövőbe, egyszerre veti fel az összes régi problémát.

A második világháború, és benne Jugoszlávia és Magyarország története nemcsak messziről indult, de valóban mélyen belenyúlt a jövőbe. Az 1944–1945-ös magyarok elleni partizán megtorlásokat, a még hidegebb napokat évtizedekig mély hallgatás vette körül. A győzelem mindent igazol tételéből kiindulva a politika által szoros pórázon tartott jugoszláv történetírás letagadta, illetve szükséges igazságtételként állította be a fasiszta magyarok és a kollektív bűnösnek nyilvánított fasiszta németek elleni megtorlásokat. A hallgatás és a tagadás azt a célt

² Fernand Braudel (1902–1985) a XX. század egyik legjelentősebb történésze, az ún. Nouvelle Histoire „új történetírás”, a társadalomtörténet vezető képviselője. Nemcsak a gazdasági és társadalmi folyamatoknak szentelt figyelmet, hanem ember és környezete kölcsönhatásának szinte minden, történelmi szempontból érdekes vonatkozására kitért (táplálkozás, ruházókodás, lakberendezés, pénz- és információáramlás stb.)

szolgált, hogy átrajzolják, és heroizálják az új partizánélet hatalomra kerülésének és kisebbségpolitikájának keletkezéstörténetét. E hamis történet szemlélet politikai üzenete az volt, hogy az új politikai elitől, és magától a rendszertől eleve idegen a bosszú és a megtorlás. Tehát a büntetés és számonkérés igazságos volt, az kizárólag a háborús bűnösök és a nép ellenségei ellen irányult, és Jugoszlávia népeit szolgált. Az új, kommunisták vezette jugoszláv állam és a magyarokkal kapcsolatos kisebbségpolitika keletkezéstörténete tehát tiszta fogantatású. A politikai tér változásával párhuzamosan, ennek reakciójaként, a jugoszláv állam helyén létrejövő új nemzetállamokban egy ezzel ellentétes nézőpont jelent meg: a Tito-korszak Jugoszláviája, úgymond, bűnben fogant, a kommunista rendszer története az ország népein elkövetett permanens hatalmi erőszak, a társadalom szőnyegbombázásának története. A saját identitásukat kereső új államok történészei, publicistái viktimológiai párbajt vívtak, és részben vívnek még ma is egymással, és komoly erőket mozgósítottak a kiszenvedett többit historiográfiai értelemten, de nemzeti szempontból minden bizonnyal hatásos kérdésének vizsgálatára. A szerb, a horvát és a szlovén történetírás egymás elleni feszülése közepette jelentek meg a vajdasági magyar sajtóban azok az első írások, amelyek az új partizán hatalom ártatlan magyar áldozatainak próbáltak meg emléket állítani. Ezek a vajdasági magyar munkák főként a halotti anyakönyvek és a visszaemlékezések forrásbázisán alapultak, és hosszú ideig a kivégzett ártatlan magyar áldozatok létszámának megállapítására és a visszaemlékezések összegyűjtésére összpontosítottak. E vajdasági munkák legfontosabb historiográfiai eredményét abban látom, hogy ledöntötték a magyarok elleni partizán megtorlásokkal kapcsolatban felépített hazugság falát, szakítottak a korábbi rendszer kisebbségtörténeti szemléletével, és megnyitották az utat egy új délvidéki magyar történeti emlé-

kezet, történeti tudat felépítése előtt. Érdeemes utalnunk arra, hogy a még hidegebb napokról szóló visszaemlékezések összegyűjtése szinte az utolsó utáni pillanatban indulhatott csak meg, ezért korántsem lehetett olyan friss és átfogó, mint például az elűzött németek esetében. Az ő kálváriájukról szóló történetek összegyűjtése és közös emlékezetbe beemelése közvetlenül kitelepítésük után megkezdődhetett, elsősorban a nyugatnémet területeken létrehozott egyesületeik révén.

A vajdasági magyar helytörténeti kutatások mára már eljutottak ahhoz a ponthoz, hogy továbblépni csak a korabeli források, különösen a megtorlásokat végrehajtó belügyi, az OZNA (Odeljenje za zaštitu naroda – Népvédelmi Osztály) iratok rendszeres feltárásával, illetve a magyarok elleni megtorlásoknak a represszió országos eseményei közé beillesztésével és értelmezésével lehetne. A levéltári anyagok jó része azonban, elsősorban a belügyi iratok, Szerbiában még ma sem kutathatók. Az sem könnyíti meg a munkájukat, hogy kevés a helytörténeti kutatásokban résztvevő szakképzett vajdasági magyar történész, illetve nem ismerik az idegen nyelvű történetírás eredményeit.

A magyarországi történetírás két szempontból foglalkozott a megtorlás kérdésével. Egyrészt Magyarország második világháborús embervesztése kapcsán, s itt két nevet feltétlenül meg kell említenek: Stark Tamás és Kocsis Károly nevét. Ők elsősorban statisztikai, demográfiai módszerekkel közelítették meg ezt a kérdést. Jómagam a magyar–jugoszláv kapcsolatok és a vajdasági magyarok 1945 utáni históriája kapcsán kutattam, kutatom a megtorlás kérdéskörét, elsősorban a magyarországi levéltári források, illetve a nemzetközi szakirodalom eredményeinek segítségével.

A magyarországi források az áldozatok száma tekintetében nem igazítanak el, nyomon lehetett viszont követni, milyen

hírek keringtek a korabeli Magyarországon a partizán megtorlásokról, illetve kiderült az is, hogy a magyar kormányok informális délvidéki forrásokból kezdettől fogva tudtak a megtorlásokról, és a magyar hivatalos körökhöz ily módon lesújtó becslések az áldozatok számát 20 000 és 60 000 közé tették. E magyar források bepillantást engednek abba a fontos kérdésbe is, hogy milyenek voltak (minimálisak) a magyar kormányok kisebbségvédő lehetőségei egy olyan korban, amikor Magyarország és Jugoszlávia kapcsolatait a legyőzött vesztes és az erős győztes dichotómiája határozta meg.

Pár évvel ezelőtt jelent meg az a dokumentumkötet, amely a Magyarországi Szövetséges Ellenőrző Bizottság 1945 és 1947 között készült jegyzőkönyveit tartalmazza. E források arról tanúskodnak, hogy a megtorlások nem szerepeltek a SZEB üléseinek napirendjei között, a megszállt Magyarország felett szoros ellenőrzést gyakorló SZEB meglegedett a hozzá eljutó informális hírek tudomásul vételével. Segítség tehát innen sem érkezett.

A mai magyar közvéleményben Cseres Tibor *Vérbosszú a Bácskában* c. munkája révén a 40 000-es szám rögzült. (Két vajdasági katolikus pap jelentésére alapozta munkáját.) Cseres *A hideg napok* c. dokumentumregényével annyi erkölcsi tőkét halmozott fel, hogy a visszavágás általa megrajzolt históriájában a közvélemény meg sem próbált kételkedni. Már csak azért sem, mert a bosszú kegyetlen méretei feloldást kínáltak az 1942-es újvidéki razzia miatt érzett nemzeti büntudat alól is. Pedig könyve megjelenése után többen felhívtuk a figyelmet az általa közölt adatok túlzásaira, sőt matematikai pontatlanságaira. Mivel Cseres könyvét a világ több nyelvére, köztük angolra és horvátra is lefordították, így nemzetközileg is ez a szám rögzült.

Magyarországon a közvéleményben, és újabban a magukat jobboldali történészként meghatározó szakmai körökben

makacsul tartja magát az a nézet, hogy a kivégzésekről nem készültek feljegyzések, listák, és eleve lemondanak a szorgos levéltári búvárkodásról. Ezt a mítoszt Aleksandar Kasaš újvidéki professzor már 1996-ban megtörte, hiszen hozzájutott az 1944–1945-ben kivégzett háborús bűnösök egyik OZNA (SUP = Sekretarijat za unutrašnje poslove, Belügyi Titkárság) nyilvántartási listájához, és ennek alapján 5000 kivégzett magyarról írt. Az azóta eltelt csaknem másfél évtized alatt a vajdasági és a horvátországi levéltárakból több helyi és összesített kivégzési (likvidálási) lista is előkerült (Zenta, Bezdán, Újvidék stb.). Ezek a források megerősítették, hogy a második világháború végén, illetve a háború után a korabeli belügyi szervek nyilvántartást vezettek, jelentéseket készítettek saját felettes hatóságaiknak és a pártszervezeteknek, népbizottságoknak a büntető szankciókról. (Letartóztatások, kivégzések, internáló táborok, kitelepítések, bírósági eljárások stb.) Tudjuk azonban azt is, hogy különösen a likvidálásokról készített statisztikák, jelentések a legtöbb esetben hiányosak, pontatlanok, különösen az államapparátus, a közigazgatás kiépítésének kezdeti szakaszában, tehát abban az időszakban, amikor a legdurvább volt a megtorlás. Ezzel együtt is úgy vélem, az OZNA-iratok megismerése, a belügyi szervek által készített korabeli jelentések nélkülözhetetlen forrásai a represszió, köztük a magyarok elleni megtorlások valós dimenzióinak, mozgatórugóinak feltárásához. Komoly kutató erről nem mondhat le.

Időközben a Matuska Márton és Mészáros Sándor által elkezdett kutatásokba egyre több délvidéki magyar helytörténész is bekapcsolódott, akik arra törekedtek, hogy a még élő szemtanúk, a magánkézben levő iratok és a kollektív emlékezet segítségével minél pontosabban összeállítsák egy-egy helység ártatlanul kivégzett magyarjainak névsorát. A levéltári források hiányosságait, pontatlanságait a helytörténetírás nevek azono-

sítására irányuló erőfeszítések jól egészsíti ki, és már is jelentős eredményekre vezetett. Tudomásom szerint eddig 33, elsősorban bácskai helység áldozatainak többé-kevésbé pontos névsora készült el, ennek alapján mintegy 3500 (3426) likvidált személyről szereztek bizonyosságot.

A jelentős eredmények mellett a kutatások mai szakaszában már jól látszik, hogy szükséges lenne a szerencsére egyre bővülő lelkes amatőr kutatók által végzett munkát módszertanilag összehangolni. Például: van-e egységesen elfogadott kritérium arra vonatkozóan, ki számít ártatlan áldozatnak, vagy ezt mindenki maga dönti el, vagy jobb lenne civil áldozatokról beszélni? Földrajzilag meddig lehet kiterjeszteni a kutatásokat? Csak a Magyarországhoz visszacsatolt területek magyar áldozatairól beszélünk, vagy a korabeli jugoszláviai magyarok egészére kiterjesztjük a kutatásokat? Vannak-e, voltak-e egységes szempontok az adatgyűjtés során? Sikerült-e egyeztetni az adatokat az áldozatok lakóhelye, illetve a kivégzés helye szerint, hogy egyéb módszertani problémákról ne is szóljunk.

Szlovéniában még a kilencvenes évek elején állami szintre emelték a megtorlások kivizsgálását, a belügyminisztérium bevonásával állami bizottságot hoztak létre a tömegsírok felkutatására, és nagy erővel folyik az áldozatok azonosítása is. Sőt! 2005-ben Szlovénia levéltárából előkerült bizonyítékok alapján vádat emeltek Mitja Ribičić volt szlovén politikus, a Szövetségi Végrehajtó Tanács (jugoszláv kormány) és a Jugoszláv Kommunista Szövetsége volt elnöke ellen, aki közvetlenül a háború után az OZNA magas rangú tisztjeként több mint 200 fogságba esett horvát sorkatonára (domobrán = honvéd) és civil ítélet nélküli kivégzését írta alá. A ma Szlovéniához tartozó, 1941 után Magyarországhoz csatolt, így a visszacsatolt Délvidék korabeli fogalmába tartozó Mura menti területek magyar áldozatainak

históriáját a szlovéniai történetírás, beleértve a helytörténetírást is, még nem dolgozta fel.

A Horvát Történeti Intézet által közzétett mintegy háromszáz belügyi irat alapján, akik elsősorban a horvátok és a németek elleni megtorlások kapcsán értek el igen jelentős eredményeket, máris érvényes következtetéseket vonhatunk le a tisztogató akciók országos jellegére, céljára, mikéntjére, intenzitására. E források egyértelműen azt bizonyítják, hogy racionális érvek alapján ma már nem vitatható: a tisztogatásokat országsszerte központilag, a legfelső katonai-politikai körökben tudatosan tervezték meg és irányították. A kegyetlen, válogatás nélküli megtorlás talán célja a háború utolsó szakaszában minden valóságos és feltételezett ellenség megsemmisítése, a politikai ellenfelek hatalomból való kiszorítása, illetve az új állami szervek kezdetben ingatag hatalmának a társadalom megfélemlítésével való megszilárdítása volt.³ A Tito főparancsnok 1944. május 13-ai parancsa alapján a forradalom kardjaként létrehozott OZNA egységei Jugoszlávia egész területén, személyesen Aleksandar Ranković belügyminisztertől, az OZNA vezetőjétől kaptak parancsot az osztályellenség, a horvát hadifoglyok és civilek, a kollaboránsok, az usztasák, a csetnikek, a németek és magyarok stb., vagyis az aktív partizánokat leszámítva az ország bármely népéhez, nemzetiségéhez, a társadalom bármely rétegéhez tartozó nép ellenségeivel való drasztikus leszámolásra, a bírói ítélet nélküli, minél rövidebb idő alatt végrehajtandó tömeges kivégzésekre. E parancsok mögött a Tito vezette szűk pártelit politikai döntését is látnunk kell.

A horvát forráskiadások alapján megalapozott a következtetés: az OZNA-egységeknek nem a kivégzések, a megtorlások elhallgatása, éppen ellenkezőleg, azok büszke vállalása volt az érdeke, parancsnokaik ezt várták el tőlük. Az általuk végrehaj-

³ A szerbiai szakirodalom ennek kapcsán ún. erdei pszichózisról ír.

tott kemény és véres megtorlások a hadseregen belüli presztízsüket is megemelték. A hatalmi vákuum, az új politikai struktúra kialakulatlansága, a katonai és civil hatalmi szervek funkcionáriusainak gyakorlatlansága stb., ugyanakkor a korabeli jelentések, statisztikák bizonytalansága irányába mutatnak. De ezzel együtt is szeretném ismét hangsúlyozni, az OZNA helyi parancsnokságainak korabeli jelentései, amelyeket rendszeresen készítettek az OZNA köztársasági és szövetségi központjai számára, nélkülözhetetlen forrásai a megtorlás valós dimenziói feltárásának.

A korabeli rendeletek, törvények lehetővé tették, hogy háborús bűnössé, a nép ellenségévé lehetett valakit nyilvánítani szóbeli feljelentés alapján is, az ezzel kapcsolatos bizonyítékok felmutatását különösen 1944–1945 elején mellőzni lehetett. Jellemző adatként említjük, hogy a háborús bűntettek lakosság általi bejelentés buzdító felszólítás hatására Jugoszláviában a Háborús Bűnöket Kivizsgáló Állami Bizottság (Državna komisija ratnih zločinaca i pomagača) szövetségi és köztársasági szerveihez 938 828 feljelentés érkezett. Ennek alapján a bizottság 66 420 főt nyilvánított háborús bűnösnek, köztük 899 magyart is. Hogy közülük kik ellen folytatták le a bírósági eljárást és kiket ítélték halálra, ma még nem tudjuk pontosan. E listán ugyanis számos olyan ismert és kevésbé ismert magyar politikus neve is szerepel, akik ellen tudjuk, hogy különböző okoknál fogva nem folytatták le az eljárást, nem ítélték el őket. Hogy csak néhány névre utaljak: ezen a sokat emlegetett háborús bűnös listán szerepel Horthy kormányzó is, akit, mint ismeretes, a jugoszlávok végül nem kértek ki és nem folytattak ellene eljárást. De említhetnénk Nagy Iván délvidéki kisebbségi politikust is, aki 1941 és 1944 között parlamenti képviselő volt, s aki a letartóztatás elől Dél-Amerikába szökött, vagy a Sztójay-kormány belügyi államtitkárát, Baky Lászlót, akit Magyarországon ítélték

halálra. Megjegyzem, hogy az ő neve azonos számú háborús bűnösséget megállapító határozati számmal és foglalkozással, kétszer is szerepel a listán (Baki, Baky). Ez a forrás egyébként csak annak rekonstruálására alkalmas, hogy kikkel kapcsolatban hoztak háborús bűnösséget megállapító határozatot, az ellenük lefolytatott eljárásról, az esetleges ítéletről azonban ez a forrás már nem igazít el. Minderre azért tértem ki, mert szeretnék rámutatni a forráskritika fontosságára.

Korántsem extrém esetként idézem fel a verseci nyilvános ház magyar származású tulajdonosának esetét, akit a pancsovai katonai bíróság azért nyilvánított kollaboránsnak, és ítélt halálra, mert a német katonák és tiszték gyakran vették igénybe házának szolgáltatásait, kizsákmányolta dolgozóit, valamint erkölcstelen életre biztatta őket.

A történetírásnak előbb-utóbb szembe kell néznie a korszak háborús bűntettekkel vonatkozó felfogásával, ítéleteivel és mérlegre kell tennie azokat. Magyarországon és Szerbiában egyaránt.

A szerb történetírás is egyre elmélyültebb munkákkal jelentkezett a hazai és a nemzetközi szakirodalomban. Eredményeiknek azonban, ellentétben horvát és szlovén kollégáikkal, kemény korlátokat szab, hogy a belügyi iratok Szerbiában ma sem kutathatók. De még a korszak szabad kutathatósága esetében is keserű csalódásra számíthatnak a lelkes kutatók. Mint Srđan Cvetković belgrádi történészről, a téma ismert kutatójától tudjuk, Aleksandar Ranković belügyminiszter leváltása után, majd az 1980-as években, legutóbb pedig 2000-ben az addig keletkezett belügyi iratok döntő részét, főként a személyi dossziékat, de más dokumentumokat is megsemmisítették, illetve ellenőrizetlenül kerültek fontos iratok magánkézbe. Az általa közölt adatok szerint 1966 és 1968 között a belügy saját kezelésben lévő 2 754 923 dossziéjából (9620 folyóméter)

2 141 155 (!) dossziét (5454 folyóméter) semmisíttek meg, égettek el. Ekkor a megmaradt iratok 5 %-át adták át a szövetségi, illetve a köztársasági levéltáraknak, a többi anyag a belügyminisztérium kezelésében maradt. Fontos iratok kerültek magánkézbe is. 2003-ban a belügyminisztérium ismét csak az iratok töredékét, 64 327 dossziét és mintegy 30 000 oldalnyi egyéb dokumentumot adott át Szerbia Levéltárának, azonban ez az anyag sem kutatható mindmáig.

Az utóbbi két évtized historiográfiai eredményeinek nyomán a komoly szakmai körök ma már megkérdőjelezik a magyar közvéleményben, sőt egyes történész körökben mindmáig kőbevésettnek hitt számot, a 40 000 áldozatot. Romsics Ignác például elfogadja Arday Lajos formuláját, aki Matuska Márton és Mészáros Sándor kutatásai – és más megfontolások – alapján úgy véli, hogy a megtorlásoknak áldozatul esettek száma nem haladhatja meg a 20 000-et. A második világháborús magyar emberveszteségek és migrációs folyamatok elismert kutatója, Stark Tamás inkább azt hangsúlyozza, hogy a 20 000-es számot Kocsis Károly és Hódosi Eszter jugoszláv népszámlálási adatai megerősítették. Számomra Kocsis és Hódosi statisztikai, népszámlálási megközelítése ebben a kérdésben nem meggyőző.

Tovább bonyolítja a helyzetet, hogy a szerb és a horvát nyelvű szakirodalom még ennél is alacsonyabbra teszi a megtorlások magyar áldozatainak számát. Már utaltam rá, Aleksandar Kasaš újvidéki professzor, egy OZNA-lista alapján 5000 főben valószínűsítette a megtorlások magyar áldozatainak a számát, a horvát történészek pedig nemrég egy olyan, valószínű, hogy 1946-ban írt vajdasági OZNA-jelentést tettek közzé, amely a vajdasági OZNA területén likvidált magyarok számát 1776 főben adja meg.

A jugoszláviai kisebbségek történetéről pár éve fontos monográfiát közlő Zoran Janjetović, belgrádi történész például

logikai úton próbálta megközelíteni a problémát. Mint írja, nehéz elhinnünk, hogy az ártatlanul kivégzett magyarok száma meghaladta a főbűnös német kisebbség kivégzett áldozatainak a számát, ami a Vajdaságban bizonyítottan 10 000 körül mozgott (a táborokban ennek a többszöröse, mintegy 50-60 000 német pusztult el az éhség és a járványok következtében). A második világháború alatti és utáni partizán megtorlásokról az utóbbi időben Michael Portmann osztrák történész jelentetett meg több tanulmányt, illetve monográfiát. Portmann-nak a magyar veszteségek kapcsán mindössze egy, már Kasaš által is látott forrást sikerült tanulmányoznia a Vajdasági Levéltárban, azt a vajdasági háborús bűnöket megállapító bizottság által összeállított, 1686 nevet tartalmazó nyilvántartási jegyzéket, amelyen 1000 áldozat magyar. Ez a lista, véleménye szerint, nem tükrözi a megtorlás magyar áldozatainak valós számát, ezért a Kasaš által közölt 5000-es adatot tartja elfogadhatónak. Ő az egyetlen, aki igyekszik meghatározni a táborokba zárt magyarok létszámát is: de nem saját kutatási eredményeire támaszkodik, hanem átveszi Eckehard Völkl ezzel kapcsolatos adatát. Ezek szerint a vajdasági magyarok 7,5 %-a, mintegy 30 000 fő járta meg a munkatáborokat.

Historiográfiai összefoglalóm végén csak utalok a Vajdaság második világháborús veszteségeinek kutatására létrehozott bizottság munkájára, mivel erről külön referátum szól. Annyi mindenképpen ide kíváncozik: a név szerint azonosított magyar civil áldozatok számát e kutatások 4624 főben állapították meg, hozzátevé, hogy ez korántsem végleges szám.

Mint láttuk, az áldozatokra vonatkozó adatok az elfogadható statisztikai hibahatárt jóval meghaladó mértékben eltérnek egymástól. Ezért szakmailag mindmáig azt tartom elfogadhatónak, ha a különböző adatokat összevetjük egymással és alapos forráskritikának vetjük alá.

A lassan két évtizedes múltra visszanyúló kutatások még sok kérdésre nem adtak megnyugtató választ. Ez a munka azonban ma már nem reménytelen vállalkozás, hiszen a háború utáni partizán represszió kutatása mára már elvesztette tabu jellegét, mind tudományos, mind politikai értelemben. Mind részletesebben ismerjük a megtorlásrendszer specifikus jellegét, karakterét, politikai és egyéb céljait, és lassan feltárulnak a represszió időben változó méretei és módszerei is.

Úgy vélem, az eddigi kutatások tükrében felül kell vizsgálnunk a magyar közvéleményben rögzült 40 000 halálos áldozat mítoszát, sőt, reményeim szerint, hamarosan lehetséges lesz a magyar szakirodalom 20 000 magyar áldozatra vonatkozó álláspontjának pontosítása is. Ez azonban, tévedés ne essék, nem a megtorlás korabeli brutalitásának, igazságtalanságának, hosszú távú romboló hatásának elhomályosítását célozza, mint egyesek gondolják, hanem a történetírás szakmai tisztességéből fakad.

A jugoszláv belügyi iratokban végrehajtott nagyfokú pusztítás miatt azonban aligha lehetünk túlzottan optimisták.